

УДК 159.98

ОСОБЛИВОСТІ ЗДІБНОСТЕЙ СОЦІАЛЬНОГО ІНТЕЛЕКТУ В ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

Харченко С.В., к. психол. н., доцент,
доцент кафедри педагогіки та психології факультету № 3
Харківський національний університет внутрішніх справ

У статті узагальнені сучасні уявлення щодо формування соціального інтелекту в підлітковому віці. Описані відмінності в розвитку здібностей соціального інтелекту підлітків за різних соціально-психологічних умов (місце проживання, характер виховання, заняття спортом тощо). Розглянуті особливості соціального інтелекту підлітків із девіантними формами поведінки.

Ключові слова: соціальний інтелект, здібності соціального інтелекту, соціально-психологічна ситуація розвитку, підлітковий вік.

В статье обобщены современные представления о формировании социального интеллекта в подростковом возрасте. Описаны различия в развитии способностей социального интеллекта подростков при разных социально-психологических условиях (место проживания, характер воспитания, занятия спортом и др.). Рассмотрены особенности социального интеллекта подростков с девиантными формами поведения.

Ключевые слова: социальный интеллект, способности социального интеллекта, социально-психологическая ситуация развития, подростковый возраст.

Kharchenko S.V. FEATURES ABILITIES OF SOCIAL INTELLIGENCE IN TEENAGE AGE

The article summarizes the modern views on the formation of social intelligence in teenager age. The differences in development of social intelligence of teenager age with different socio-psychological conditions (location, character education, sports and the like) are described. The peculiarities of social intelligence of teenagers with deviant forms of behavior are considered.

Key words: social intelligence ability social intelligence, socio-psychological situation of development, teenager age.

Постановка проблеми. Розвиток інтелектуальних здібностей людини відбувається протягом усього її життя. Соціальний інтелект суб'єкта формується в соціокультурному просторі, в якому діють певні норми поведінки та соціальної взаємодії. Підлітковий вік є завершальним етапом первинної соціалізації особистості та сензитивним щодо розвитку низки здібностей соціального інтелекту. У підлітковому віці соціальний інтелект є провідним чинником, що впливає на особливості поведінки в соціумі. Важливість місця здібностей соціального інтелекту в структурі особистості та значущість впливу на характер міжособистісних стосунків зумовлює необхідність аналізу та узагальнення результатів досліджень щодо особливостей соціального інтелекту в підлітковому віці.

Стандослідження. У сучасній віковій психології ретельно описана соціально-психологічна ситуація розвитку дитини в підлітковому віці, висвітлені особливості когнітивного та особистісного формування, а також ті новоутворення, що виникають у самосвідомості в цей віковий період. Н.В. Панова акцентує увагу на тому, що в молодшому підлітковому віці відбувається перетворення групової учбової діяльності на індивідуальну та особистісно-значущу, зміна змістовної сторони взаємовідносин зі значимими дорослими і однолітками; виникає

стійкий інтерес до власної ідентичності [4]. О. І. Власова підкреслює те, що в підлітковому віці відбувається істотне розширення сфер соціальної активності дитини й зміни їх значущості для особистості. Спілкування з різними за особистісними якостями людьми сприяє подальшому розвитку самосвідомості підлітка. Активне використання соціального порівняння значно прискорює формування соціальних здібностей особистості в цьому віці. Підлітки, констатує автор, утворюють порівняно невеликі сталі групи, що створює умови для більш «інтенсивної» комунікації, насамперед, інтимно-особистісного спілкування, та стає соціально-психологічною основою подальшого розвитку особистості [1].

Н.В. Яковлева вважає, що підліток, залучений до різнопланової діяльності, в ході якої оперує символічною системою знаків (у художній та музичній творчості), культурною семантикою невербальної знакової системи (у танці), інтерсуб'єктивними значеннями в груповій взаємодії (у групових видах спорту). Це збагачує репертуар засобів сприймання дійсності підлітками та обумовлює більшу гнучкість особистості у соціальних ситуаціях [8].

За О.І. Власовою, у дітей у віці 11-12 років відбувається суттєве зростання установок на домінування в міжособистісних контактах,

що, на думку автора, сприяє розвитку соціально-емоційних та конативних властивостей молодших підлітків, пов'язаних із подальшим активним формуванням операційної складової соціальних здібностей. Підлітки відкриті соціальному досвіду, активно засвоюють соціально-нормативні шаблони поведінки та оцінки інших людей. О.І. Власовою підкреслюється, що зростання потенціалу каузально-атрибутивних і мовленнєвих властивостей, загальноінтелектуальний розвиток органічно висуває соціальні здібності на провідне місце серед механізмів соціальної самореалізації підлітків [1].

Метою статті є узагальнення сучасних уявлень щодо формування соціального інтелекту в підлітковому віці.

Виклад основного матеріалу. Особливості соціального інтелекту в підлітковому віці були предметом досліджень у низці робіт педагогів та психологів (К.Ю. Вепро, О.І. Власова, М.В. Оданович, Н.В. Панова, О.Б. Чеснокова, Н.В. Яковлева, Л.О. Ясюкова та інші), в яких вченими з'ясовувалися особливості структури та формування соціального інтелекту в підлітковому віці, а також характер взаємозв'язків із особистісними властивостями та окремими показниками поведінки тощо.

Н.В. Панова, спираючись на концепцію В.М. Куніциної щодо структури соціального інтелекту, визначила рівні розвитку компонентів соціального інтелекту молодших підлітків [4]:

– комунікативно-особистісний потенціал – психологічна контактність, комунікативна сумісність:

1) високий – відкритість до інших (дорослих та однолітків), спокійний вступ у контакт, ініціатива, відсутність негативних настанов, уміння встановлювати стосунки, виражена потреба в спілкуванні;

2) середній – ситуативна відкритість до інших людей (позитив – тільки до близьких дорослих), труднощі входження в контакт зі значущим знайомим дорослим; ситуативний прояв потреби в спілкуванні (за ініціативою дорослого); екзальтований зв'язок з близькими;

3) низький – амбівалентність щодо інших людей, особливо дорослих; труднощі входження в контакт; невпевненість, боязкість, відсутність комунікативних навичок; конфліктна потреба в спілкуванні;

– психологічні характеристики самосвідомості – почуття самоповаги, відсутність комплексів, особливості Я-образу та Я-концепції:

1) високий – широкий досвід спілкування; наявність значущих дорослих; яскраво виражена потреба у визнанні та повазі; диференційований Я-образ; емоційна стійкість, адекватність; схильність до спілкування на особисті теми; адекватна самооцінка;

2) середній – нестійке усвідомлення Я-образу в спілкуванні зі знайомим дорослим;

коливання самооцінки в залежності від ситуації; афективна Я-концепція; у знайомій ситуації потреба у визнанні;

3) низький – конфліктний стан Я-образу, емоційна нестійкість; малий соціальний досвід; нечастий прояв потреби в повазі; схильність до беззмислової емоційної взаємодії зі значущим дорослим; нестійка самооцінка;

– особливості соціальної перцепції – особливості розуміння взаємин людей, прогнозування розвитку міжособистісних стосунків:

1) високий – наявність рольової поведінки, яка визначається системою стосунків зі значущим дорослим; гнучкість стосунків у межах, доступних дорослому; розрізнення ділових та особистих стосунків; наявність можливості прогнозування міжособистісних стосунків;

2) середній – ситуативна рольова поведінка; домінування емоційно-особистісних контактів; адекватне сприйняття міжособистісних стосунків за допомогою дорослого; інтерес до аналізу особливостей міжособистісних стосунків та відсутність необхідних соціальних перцептивних дій;

3) низький – недиференційована поведінка; відверте переважання емоційних контактів; пояснення особливостей відношень людей виключно емоційними прив'язаностями; вузькість соціального досвіду; труднощі прогнозування міжособистісних стосунків.

Автор вважає, що найскладніше у молодших підлітків розвивається соціальна перцепція, особливо спрямована на власну особистість [4].

М.В. Оданович (2001) було показано, що в процесі становлення соціальний інтелект старшого підлітка проходить три рівні: уникнення труднощів (пасивне пристосування до умов діяльності); визначення цілей (спрямованість діяльності); прояв ціннісно-сенсового відношення (співпраця, вибір засобів досягнення цілей). Залежно від характеру спрямованості рівень визначення цілей включає в себе такі позиції: «заради себе», «заради себе і інших людей», «заради інших людей». Динаміка становлення соціального інтелекту, на думку автора, обумовлюється проявом рефлексії, характеру самооцінки, прагненням взаємодії.

О.І. Власова підкреслює, що становлення соціальних здібностей як системного утворення особистості має гетерохронний характер. У підлітковому віці відбувається розгортання конативного (шляхом реакцій, орієнтованих на задоволення потреб та прийняття відповідальності за хід подій) та аналітичного (завдяки передбаченню наслідків соціальних подій (у молодшому підлітковому віці) та мовній чутливості (в старшому підлітковому віці)) потенціалів [1].

Н.Л. Каменською (2014) були діагностовані статистично значущі відмінності в рівні розвит-

ку здібностей соціального інтелекту молодших підлітків у порівнянні з молодшими школярами, а саме: молодшим підліткам достовірно краще вдається виділення загальних істотних ознак у різних невербальних реакціях людини, розуміння зміни значення подібних вербальних реакцій у залежності від контексту ситуації, що їх викликала, розуміння внутрішніх мотивів поведінки людей, ніж молодшим за віком. О.І. Власова акцентує, що особливо помітними результати розвитку соціальних здібностей особистості стають у старших підлітків.

Літературні дані свідчать про переважання середнього рівня соціального інтелекту та більшості окремих його здібностей у підлітків (Н.В. Яковлева, 2009; Т.В. Скворцова, 2011; Ю.Е. Мамедова, А.А. Биченкова, 2013; С.А. Мінюрова, Л.Л. Доброворська, 2013; А.В. Ізмайлова, 2014), деякі дослідження вказують на більш високий рівень соціального інтелекту підлітків у порівнянні з дорослими (Ю.Е. Мамедова, А.А. Биченкова, 2013). Вченими відмічено, що в підлітковому віці в структурі соціального інтелекту найгірше розвинутою є здібність розуміти зміну значення подібних вербальних реакцій людини залежно від контексту ситуації, яка їх викликала; найкраще розвинуті здібності передбачати наслідки поведінки персонажів у певній ситуації та до логічного узагальнення, виділенню загальних істотних ознак у різних невербальних реакціях людини (Н.В. Яковлева, 2009; Т.В. Скворцова, 2011).

О.І. Власовою щодо молодших підлітків виявлена значно краща ідентифікація емоцій за виразом обличчя у дівчат, ніж у хлопців, відмічена відсутність істотних відмінностей між дівчатками та хлопчиками в показниках вербальної чутливості [1]. Т.В. Скворцова (2011) наводить дані, що в молодшому підлітковому віці дівчата більш чутливі до розуміння вербальних проявів, краще сприймають відтінки мови та вміють передбачати наслідки поведінки персонажів у певній ситуації, ніж хлопці; хлопці мають краще розвинуту здібність логічного узагальнення, виділення загальних істотних ознак у різних невербальних реакціях людини, ніж дівчата. У дослідженні А.Л. Плотнікової, О.Г. Родіонової (2015) показано, що рівень розвинення соціального інтелекту в підлітковому віці у хлопчиків нижчий, ніж у дівчат.

Таким чином, питання щодо статевих відмінностей у розвитку здібностей соціального інтелекту залишається, на нашу думку, не вирішеним.

Ученими досить широко вивчалось місце соціального інтелекту в пізнавальній діяльності підлітків. Н.Л. Руда (2013) вказує, що на основі розвинених операцій понятійного мислення в підлітковому віці формується цілісна консолідована інтелектуальна структура, яка стає

підґрунтям для розвитку спеціальних здібностей та соціального інтелекту. Підлітки здатні усвідомлено вирішувати проблеми, оптимізувати соціальну взаємодію тощо. До провідних структурних компонентів соціального інтелекту підлітків належать комунікативно-особистісний компонент (особливості самоусвідомлення (специфіка Я-образу та Я-концепції) та соціальна перцепція.

Н.В. Яковлева емпірично встановила наявність у підлітковому віці функціонального взаємозв'язку здібностей соціального інтелекту та якостей дивергентного мислення, який актуалізується в умовах різнопланової діяльності [7]. Дані Ю.Е. Мамедової, А.А. Биченкової (2013) свідчать про відсутність у підлітків взаємозв'язків між рівнем соціального та загального інтелекту (загальний інтелект вимірювався за допомогою методики «Культурно вільний тест інтелекту» Кеттела) та більшості здібностей, які входять до його складу, тоді як в більш дорослому віці ці зв'язки чисельні та достовірні.

Дослідження О.Б. Чеснокової, Ю.В. Мартиросової, Є.В. Суботського (2011) показали, що в молодшому підлітковому віці існує зв'язок між рівнем розвитку соціального інтелекту і планувальною функцією мислення в орієнтуванні і виборі стратегії взаємодії в ситуації штучного конфлікту інтересів із різними партнерами. Діти з високим рівнем соціального інтелекту здатні до планування взаємодії з партнером на стратегічному рівні, діти з низьким рівнем соціального інтелекту здатні вибирати стиль взаємодії на тактичному рівні, орієнтуючись у першу чергу на короткострокову перспективу та попередні дії партнера.

Згідно з дослідженнями Л.О. Яськової, яка вивчала специфіку соціального інтелекту обдарованих підлітків, толерантні установки (визнання рівноправності різних життєвих цілей, цінностей, поважне ставлення до представників інших культур) і загальне доброзичливе ставлення до людей легше формуються у інтелектуально обдарованих підлітків. Вони самокритичні, конструктивно діють у стресових ситуаціях, мають високий потенціал адаптивності. У системі їх цінностей домінують духовно-інтелектуальні інтереси, соціальна відповідальність, орієнтація на високі норми моралі. Тоді як у недостатньо обдарованих підлітків зафіксовано гіпертрофовану потребу у самоствердженні, прагнення лідерства, домінування, скептичне ставлення до людей. Саме ця категорія учнів найбільш соціально активні, несамокритичні, агресивні у конфліктних ситуаціях, в ієрархії їхніх цінностей домінують егоїстичні інтереси або прагматичні цілі [6].

О.І. Власова емпірично довела, що лідери в молодшому підлітковому віці значуще відрізняються від ігнорованих дітей за показником соціального інтелекту, зокрема більш високим

рівнем розвитку здатності до каузальної атрибуції, більш адекватним розумінням причин настання соціальних подій у динаміці [1]. О.Б. Чесноковою наведені дані, що підлітки з високим рівнем соціального інтелекту мають більш високий соціометричний статус, частіше бувають лідерами (у позитивних соціальних групах), мають більше друзів, глибші міжособистісні контакти, входять до більшої кількості референтних груп, легше вирішують складні міжособистісні ситуації (вони знають *що* треба робити і *як*, але в реальних міжособистісних ситуаціях у силу особливостей темпераменту і характеру не завжди можуть досягати своїх цілей), вище оцінюються учителями і однокласниками за критерієм соціальної кмітливості, краще уміють контактувати з людьми різного віку, ніж їх однолітки з низькими показниками соціального інтелекту [6].

С.В. Мешалевська (2011) встановила взаємозв'язок між рівнем соціального інтелекту підлітків та таким механізмом психологічного захисту, як витіснення, за допомогою якого неприйнятні для особистості імпульси: бажання, думки, почуття, які викликають тривогу, стають несвідомими.

Вченими описані соціально-психологічні умови, які впливають на формування здібностей соціального інтелекту, та запропоновані деякі педагогічні та психологічні заходи щодо сприяння їх розвитку. О.І. Власова доводить, що суттєвим чинником інтенсифікації розвитку соціального потенціалу особистості у підлітковому віці виступає широкий і складний соціальний контекст великого міста, який вимагає від підлітка самостійного освоєння, ефективного входження, прискореного формування й постійної актуалізації найскладніших соціально-когнітивних та найбільш зрілих, гнучких соціально-конативних здібностей. Для підлітків-жителів великого міста характерні істотно вищі показники композитної оцінки соціального інтелекту, здатності до передбачення наслідків настання соціальних подій [1].

С.А. Мінюрова, Л.Л. Доброворська в спеціальному дослідженні вивчали вплив соціо-регіональних умов на формування соціального інтелекту підлітків. Вчені виявили, що підлітки з обласного центру мають більш високий рівень розвитку соціального інтелекту, ніж однолітки зі столиці та сільської місцевості. Підлітки зі столиці продемонстрували нижчий рівень розвитку соціального інтелекту та його складових, ніж підлітки з обласного центру, але більш високий, ніж підлітки з села [3]. Автори пояснюють це характером міжособистісної взаємодії в різних за кількістю мешканців населених пунктах. О.Г. Булановою (2015) також отримані дані, що молодші підлітки, які живуть у сільській місцевості, мають достовірно нижчі показники за всіма

субтестами методики Дж. Гілфорда, ніж їхні однолітки з міста.

М.А. Кудака, Т.Г. Каракина (2015) виявили, що між підлітками, які виховуються в сім'ї та дитячому будинку, в цілому суттєвих відмінностей у загальному рівні розвитку соціального інтелекту не спостерігається, але були виявлені статистично достовірні відмінності в розвитку здібностей розуміти зміну значення подібних вербальних реакцій людини залежно від контексту ситуації та внутрішніх мотивів поведінки людей. Раніше С.П. Елшанський, С.В. Мешалевська (2009) отримали подібні дані про нижчий рівень соціального інтелекту у підлітків, які виховуються в школі-інтернаті, в порівнянні з підлітками, які живуть у сім'ях.

Вченими вивчався вплив додаткових занять, насамперед, занять спортом, на розвиток здібностей соціального інтелекту в підлітковому віці. К.А. Сидорова, С.В. Зобніна, Т.А. Сидорова, О.А. Драгич (2013) наводять дані, що підлітки, які займаються хокеєм мають нижчий рівень соціального інтелекту та окремих його здібностей, ніж підлітки, які займаються в музичній школі за класом вокалу. Дані, отримані Н.В. Яковлевої, інші [7]. Автором показано, що підлітки, які займаються груповими (хокей, гандбол, футбол) та індивідуальними видами спорту (спортивна гімнастика, легка атлетика, теніс, плавання) мають дещо вищі показники розвитку здібностей соціального інтелекту, в порівнянні з тими однолітками, хто не займається спортом. Автор пояснює це тим, що умови командної взаємодії визначають розвиток механізмів соціалізації на рівні процесуального аспекту (здатність до семантичного, труднощі в диференціації змістів сенсів, суб'єктивна пізнавальне завдання на висування гіпотез); умови індивідуальних видів спорту визначають змістовні здібності механізму соціалізації, які розвиваються в цій діяльності, набувають функціонального значення), розвиток здібностей, заснованих на інтуїтивних рішеннях, підготовлених досвідом, що мають цілісний та автоматизований характер (найкраща диференціація змістовно різних сенсів, орієнтація на суб'єктивне завдання – впізнання) [7].

Н.Ю. Кісільова (2011) вивчала вплив несформованої читацької діяльності на особливості соціального інтелекту в підлітковому віці та встановила, що у таких підлітків достовірно нижчою є здібність передбачати наслідки поведінки у певній ситуації та розуміти зміну значення подібних вербальних реакцій людини залежно від контексту ситуації, яка їх викликала, у порівнянні з підлітками зі сформованою читацькою діяльністю. На думку автора, формування читацької діяльності є необхідним корекційним заходом із розвитку здібностей соціального інтелекту.

М.В. Оданович (2001) вважає, що засобами підвищення соціального інтелекту в підлітково-

му віці можуть бути учбово-пізнавальні завдання, особливим чином організована взаємодія учня та вчителя. О.О. Савінова, О.М. Смірнова (2014) бачать ресурсом розвитку соціального інтелекту в підлітковому віці соціальну практику школяра (суспільно-значущу діяльність), особливо при взаємодії різновікових груп-команд. На думку Н.В. Панової, значущим щодо розвитку здібностей соціального інтелекту є різновікове і багатопрофесійне розвиваюче середовище системи додаткової освіти [4].

Окрема група досліджень була присвячена особливостям соціального інтелекту підлітків із відхиленнями у розвитку та поведінці. О.М. Єгорова (2013) проаналізувала особливості соціального інтелекту підлітків із девіантною поведінкою, які виховуються в спеціальній школі закритого типу, та виявила, що понад 70% із обстежених мають низький рівень. Ці дані узгоджуються з результатами Н.П. Крейдун, у дослідженнях якої було встановлено, що підліткам із девіантною поведінкою притаманні: низький показник загального рівня соціального інтелекту; недостатній рівень вираженості здібностей розуміння зв'язку між поведінковими вчинками та їх наслідками; нівелювання соціальних норм; відсутність розуміння невербальної поведінки оточуючих (вони мають труднощі в ситуаціях міжособистісної взаємодії); девіанти досить часто конфліктують із дорослими, демонструючи неприйняття позиції дорослого. Розлади у сфері соціального інтелекту, на думку автора, належать до факторів ризику асоціальної поведінки особистості у підлітковому віці [2, с. 110].

А.Л. Плотнікова, О.Г. Родіонова (2015) виявили, що рівень розвитку соціального інтелекту у підлітків, які вживають наркотичні курильні суміші, нижчий, ніж у підлітків із нормативною поведінкою, та характеризується як занижений, а у підлітків із нормативною поведінкою – як середній. У підлітків, які вживають наркотичні курильні суміші, гірше розвинені такі складові соціального інтелекту, як здатність передбачати наслідки поведінки людей у певній ситуації (прогностична компетентність) і здатність до логічного узагальнення невербальних реакцій людини.

Висновки і перспективи подальших розвідок у цьому напрямку. Підлітковий вік є сензитивним щодо розвитку здібностей соціального інтелекту. У науці активно накопичуються дані щодо формування соціального інтелекту в підлітковому віці. Описані складові та рівні розвитку соціального інтелекту підлітка. Продemonстровано, що у підлітків переважає середній рівень соціального інтелекту та більшою мірою його здібностей. Вивчаються взаємозв'язки здібностей соціального інтелекту та інших складових пізнавальної діяльності в підлітковому віці. Виявлено, що в підліт-

ковому віці загальний та соціальний інтелект є непов'язаними факторами. Показані взаємозв'язки здібностей соціального інтелекту та характеру взаємодії в групі.

Встановлено, що у підлітків, які проживають у сільській місцевості здібності соціального інтелекту розвинуті гірше, ніж у однолітків із великих міст. Доведено, що підлітки із девіантною поведінкою мають низький рівень розвитку соціального інтелекту. Описані деякі шляхи вдосконалення соціального інтелекту в цьому віці.

У подальшому необхідним є вивчення впливу на рівень соціального інтелекту підлітків активного використання електронних пристроїв зв'язку та існування в мультимедійному середовищі, яке характеризується певними особливостями щодо характеру спілкування, подання інформації, протікання часу тощо. Очевидним є те, що вченими недостатньо враховується чинник впливу віртуальної реальності, який усе збільшується, на ситуацію формування здібностей у підлітковому віці.

Невивченими залишаються особливості формування здібностей соціального інтелекту підлітків в інокультурному середовищі, що є актуальним щодо сьогодення. Недостатньо вивченими також є питання впливу особливостей стосунків із батьками в цьому віці на особливості розвитку здібностей соціального інтелекту. Уточнення потребують дані щодо впливів специфіки референтної групи (які неоднакові для різних підлітків за характером, спрямованістю та рівнем розвитку) на здібності соціального інтелекту в цьому віці, а також щодо відмінностей у розвиненні здібностей соціального інтелекту дівчат та хлопців. Актуальним залишається питання використання соціального інтелекту як ресурсу ресоціалізації підлітків із девіантними формами поведінки.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Власова О.І. Психологічна структура та чинники розвитку соціальних здібностей автореф. дис. ... док. психол. наук : спец. 19.00.07 «Вікова та педагогічна психологія» / О.І. Власова. – Київ. – 2006. – 43 с.
2. Крейдун Н.П. Деформація соціального інтелекту як фактор девіантної поведінки у старшому підлітковому віці / Н.П. Крейдун // Проблеми соціальної роботи – 2013. – № 1 (2). – С. 108–111.
3. Миньорова С.А. Психологические особенности социального интеллекта у подростков из регионов с разными социокультурными условиями [Електронний ресурс] / С.А. Миньорова, Л.Л. Добровольская // Педагогическое образование в России. – 2013. – № 4. – С. 72–77. – URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/psihologicheskie-osobennosti-sotsialnogo-intellekta-u-podrostkov-iz-regionov-s-raznymi-sotsiokulturnymi-usloviyami>
4. Панова Н.В. Развитие компонентов психологической структуры социального интеллекта младших подростков в условиях школьного и дополнительного образования : автореф. дисс. ... канд. психол. наук :

спец. 19.00.07 «Педагогическая психология» / Н.В. Панова – Нижний Новгород, 2011. – 214 с.

5. Чеснокова О.Б. Возрастной подход к исследованию социального интеллекта у детей. / О.Б. Чеснокова // Вопросы психологии. – 2005. – № 6. – С. 35–45.

6. Ясюкова Л.А. Особенности формирования социального интеллекта одаренных подростков. / Л.А. Ясюкова // Ученые записки Санкт-Петербургского

государственного института психологии и социальной работы – СПб. : СПбГИПСР. – 2008. – Вып. 2. – Т. 10. – С. 48–53.

7. Яковлева Н.В. Влияние спортивной деятельности на социальный интеллект и дивергентное мышление как на механизм социализации подростков / Н.В. Яковлева // Научно-теоретический журнал «Ученые записки» – 2009. – №12 (58). – С. 126–130.